ePublishing

Μακεδονικά

Vol 19, No 1 (1979)

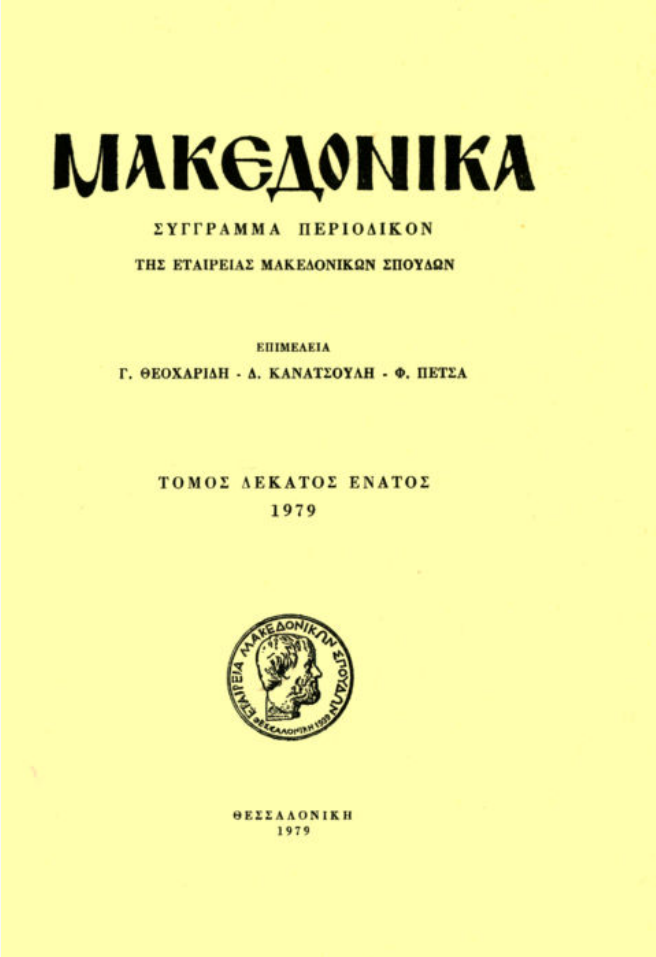

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ - Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ - Φ. ΠΕΤΣΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

1979

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1979

Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: 10.12681/makedonika.481

Copyright © 2014, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1979). Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. *Μακεδονικά*, *19*(1), 433–448. https://doi.org/10.12681/makedonika.481

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 25/01/2026 09:52:12

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study, Princeton University Press, Princeton, New York 1977, σελ. XIII + 325 (2 Graphs. 2 Maps. 40 Tables. 2 Appendices).

Ἡ ἀξιόλογος αὐτὴ μελέτη προτίθεται νὰ περιγράψῃ τὴν κατάστασιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις εἰς τὴν ὕπαιθρον κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπὸ μερικῶν ἱστορικῶν ὡς ἐποχὴ τοῦ «ἐκφεουδαλισμοῦ» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ Κεφ. I ἐξετάζεται εἰσαγωγικῶς τὸ πρόβλημα καὶ ἡ μέθοδος (The Problem and the Method, σ. 3-23). Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ σπουδαιοτέρα πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ (κατόπιν τῶν ὀλεθρίων προνομίων τῶν ἰταλικῶν πόλεων) ἀπέμεινεν ἡ γῆ (ὅση ἀπέμεινε) καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς εἰσοδήματα. Εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι οἱ Παλαιολόγοι διένειμον εἰς τοὺς ὀπαδούς των προσωπικῶς εἰσοδήματα ἐκ τῆς γῆς ὑπὸ τὴν μορφὴν «προνοίας», ἡ ὁποία συνοδευομένη κατ' ἀρχὰς ἀπὸ ὑποχρέωσιν παροχῆς ὑπηρεσίας πρὸς τὸ Κράτος κατήντησε κληρονομικὴ καὶ ἐν τέλει ἀπετέλεσε καὶ νομικῶς ἀνεξάρτητον ἰδιοκτησίαν προσώπων ἐπὶ ἐθνικοῦ ἐδάφους. Τὰ αὐτὰ προνόμια ἀπέκτησε κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἰδίως αἱ μεγάλαι Μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τοιουτοτρόπως ἡ ὕπαιθρος ἐτεμαχίσθη εἰς κτήματα ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τὸ Κράτος γαιοκτημόνων, λαϊκῶν ἢ κληρικῶν, μεγάλων ἢ μικρῶν. Οἱ χωρικοί, οἰκογένειαι ὁλόκληροι καὶ χωρία ὁλόκληρα, ἐγένοντο «πάροικοι» καὶ τὰ ἐκ τῶν καλλιεργουμένων κτημάτων εἰσοδήματα, εἰσπραττόμενα ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς φόροι, εἰσεπράττοντο τώρα ὑπὸ τῶν γαιοκτημόνων.

Αὐτὴν τὴν κατάστασιν θέλουν μερικοὶ ἱστορικοὶ νὰ ὀνομάζουν «ἐκφεουδαλισμὸν» τοῦ Βυζαντίου, τὸν ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀποδέχεται καὶ ἡ σ. μας, παρ' ὅλον ὅτι ἡ κατάστασις αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν κλιμακωτὴν διάρθρωσιν τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας τῆς Δύσεως καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ διασωθεῖσαι πηγαὶ δίδουν εἰκόνα τῆς πραγματικῆς καταστάσεως ἐν τῷ συνόλῳ της. «Ἐκφεουδαλισμὸν» ὑπεστήριξε π.χ. ὁ G. Ostrogorsky, Pour l'Histoire de la Feodalité Byzantine, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Brussels 1956. Ὀρθῶς ὅμως παρετήρησε κατόπιν ὁ P. Lemerle: «...je pense qu'il faut éviter d'employer les mots 'seigneurial', 'féodal', et autres, venus du dehors avec un contenu, une histoire, une puissance d'évocation, auxquels la réalité byzantine n'a eu aucune part. Je crois d'autre part qu'il faut se garder autant que possible de schématiser... et il faut se souvenir que si Byzance a souvant créé et innové, elle n'a presque jamais formellement aboli ou systematiquement détruit l'état ancien... enfin, je dois dire que les idées de G. Ostrogorskij... ne me paressent pas emporter d'emblée la conviction... d'un mot, rien ne nous autorise à admettre cette veritable disparition de la paysannerie libre et indépendante que serait sa transformation en pareques de l'état» (P. Lemerle, Esquisse pour une Histoire Agraire de Byzance. Les Sources et les Problèmes, «Revue Historique» 219(1958), juillet-septembre 1958, σ. 89 de l'extrait). Τὸν ἀμφισβητήσιμον ὅρον «ἐκφεουδαλισμὸς» θὰ χρησιμοποιήσῃ πολλάκις ἡ σ. μας εἰς τὴν ἐργασίαν της.

Οἱ ἀναφερθέντες, 'πάροικοι', οἱ ὁποῖοι εἶχον οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοὺς γαιοκτήμονας, ἀφοῦ εἰς αὐτοὺς παρέδιδον μέρος τῶν εἰσοδημάτων των, καὶ νομικὴν ἐξάρτησιν

ἐξ αὐτῶν, ἀφοῦ εἰς αὐτοὺς ἀνῆκεν ἡ γῆ, τὴν ὁποίαν ἐκαλλιέργουν, παρουσιάζονται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος, περίοδον ἐκ τῆς ὁποίας διεσώθησαν πηγαί, ὁλονὲν πτωχότεροι καὶ ὁλονὲν ὀλιγώτεροι καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενον προτίθεται νὰ μελετήση ἡ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐργασίαν της.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἠμπορεῖ βέβαια νὰ ἀποδοθῆ εἰς καταστροφικοὺς παράγοντας τῆς ἐποχῆς, ὅπως αἱ ἐπεμβάσεις τῶν Ἰταλικῶν πόλεων, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ αἱ εἰσβολαὶ Καταλανῶν, Σέρβων καὶ Τούρκων. Τοῦτο ὅμως ἐν μέρει μόνον κατὰ τὴν συγγραφέα, ἡ ὁποία προτίθεται νὰ ἀποδείξη διὰ τῆς παρούσης μελέτης της ὅτι πολὺ πρὸ τῶν καταστροφικῶν αὐτῶν αἰτίων, ἤδη εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος, παρουσιάζεται ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ αὐτὴ ἐξασθένησις τῆς ὑπαίθρου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος.

Αἱ πηγαί της εἶναι κυρίως «περιορισμοί» καὶ «πρακτικά», ἔγγραφα δηλαδὴ βυζαντινῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, διασωθέντα εἰς τὰς Μονὰς καὶ ὁριοθετοῦντα ἢ ἀπαριθμοῦντα κτήματα λαϊκὰ ἢ ἐκκλησιαστικά. Εἶναι ὅμως αἱ πηγαί της περιωρισμέναι α) χρονικῶς, διότι τοιαῦτα ἔγγραφα, ἀνήκοντα, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, διεσώθησαν εἰς ἱκανοποιητικὸν ἀριθμὸν ἰδίως ἐκ τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ 14ου αἰῶνος (1340), β) γεωγραφικῶς, διότι τὰ μοναστηριακὰ κτήματα τῶν ἐγγράφων τούτων εὑρίσκοντο εἰς τὴν Μακεδονίαν, μεταξὺ τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τοῦ Στρυμόνος, καὶ γ) κοινωνικῶς, διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἐγγράφων ἀφοροῦν εἰς κτήματα μοναστηριακὰ καὶ ὄχι ἰδιωτικά, ἐνῶ ἔγγραφα ἰδιωτικῶν ἄλλοτε κτημάτων διεσώθησαν μόνον, ὅταν τὰ ἐν λόγῳ κτήματα περιῆλθον εἰς τὰς Μονὰς καὶ ἐγένοντο καὶ αὐτὰ μοναστηριακά. Οὕτως αἱ πηγαὶ τῆς σ. δίδουν εἰκόνα τῆς καταστάσεως μόνον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» γεωργῶν. Ἐὰν ὑπῆρχον συγχρόνως καὶ ἐλεύθεροι κτηματίαι γεωργοί, οὗτοι εἶναι ἀόρατοι εἰς τὰς πηγὰς τῆς σ. Τὴν παρατήρησιν αὐτὴν κάμνει ἡ ἰδία, ἀλλὰ θεωρεῖ λίαν πιθανὸν (most probable) ὅτι «ὁ μέγας ὄγκος τῶν ἀγροτῶν κατὰ τὸ ὕστερον Βυζαντινὸν Κράτος συνίστατο πράγματι ἀπὸ ἐξηρτημένους ἀγρότας, οἱ ὁποῖοι οὕτως ἔζων ὑπὸ ὅρους ὁμοίους τῶν διαφαινομένων εἰς τὰς (ὑπαρχούσας) πηγὰς» (σ. 11). Οὕτως ἡ σ. ἤδη ἤρχισε νὰ οἰκοδομῆ ἐπὶ μιᾶς πιθανότητος.

Ἡ ἰδία ἡ σ. προλαμβάνει περαιτέρω καὶ ἄλλας δυσκολίας παρατηροῦσα ὅτι ἦτο δυνατὸν ἀγρόται ἐξαρτώμενοι ἀπὸ ἰδιώτας κτηματίας νὰ ἔζων καὶ νὰ εἰργάζοντο ὑπὸ ὅρους διαφορετικοὺς ἐκείνων τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, ἀφοῦ τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων δεικνύουν ὅτι οἱ «πάροικοι» ἰδιωτῶν εἶχον μεγαλυτέραν περιουσίαν τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, καὶ οὕτω τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης της θὰ πρέπει νὰ περιορισθοῦν μόνον εἰς τοὺς «παροίκους» τῶν Μονῶν. Τὴν δυσκολίαν ὅμως ὑπερνικᾶ ὑποδεικνύουσα ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων ἀφοροῦν εἰς ἰδιοκτησίας ἐκείνης μόνον τῆς μέσης ὁμάδος κτηματιῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπηρέτησαν εἰς τὸν στρατὸν καὶ εἶχον ἐτήσιον εἰσόδημα φθάνον τὰ 80 ὑπέρπυρα καὶ τῶν ὁποίων οἱ «πάροικοι» ἔζων ὑπὸ ὅρους διαφορετικοὺς ὄχι μόνον τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν «παροίκων» καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἰδιωτῶν κτηματιῶν (σ. 12). Ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων διεσώθησαν βεβαίως ὀλίγα, εἶναι ὅμως τοῦτο τεκμήριον ὅτι καὶ τὰ ἰδιωτικὰ κτήματα ἦσαν ὀλίγα; Παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις (it cannot be documented), ἡ σ. πρὸς τούτοις πιστεύει ὅτι «τὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μοναστηριακῶν 'πρακτικῶν' ἐπιτευχθέντα συμπεράσματα τῆς μελέτης της πιθανῶς ἐπεκτείνονται καὶ εἰς τοὺς ἐξηρτημένους ἀγρότας τῶν μεγάλων κτηματιῶν, ἄνκαι ἴσως ὄχι εἰς τοὺς ἐξηρτημένους ἀγρότας τῶν μικρῶν κτηματιῶν». Παρὰ τὴν τελευταίαν ταύτην μικρὰν παραχώρησιν προχωρεῖ εἰς τὴν γενίκευσιν, ὅτι «ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐξηρτημένων ἀγροτῶν εἰς τὰς ἐλαττουμένας κτήσεις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας... ἔζη ὑπὸ ὅρους ὁμοίους ἐκείνων τῶν μοναστηριακῶν 'παροίκων' τῆς Μακεδονίας» (σ. 12/3). Καὶ πάλιν λοιπὸν ὑπάρχει ἕνα «πιθανῶς». Μὴ ὑπαρχουσῶν πη-

γῶν περὶ τοῦ ἐναντίου εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν τὰ συμπεράσματα τῆς συγγραφέως, ἀλλὰ μετ' ἐπιφυλάξεως.

Λόγῳ τῶν χιλιάδων ἀγροτικῶν καλλιεργητικῶν μονάδων (household), τῶν ἐμφανιζομένων εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀπογραφικὰ ἔγγραφα, καὶ λόγῳ τῶν πολλῶν ἀπόψεων δυνατῆς ἐξετάσεώς των, ἡ σ., διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς γενικώτερα συμπεράσματα, ἐφαρμόζει καὶ ποσοτικὴν ἀνάλυσιν τῶν στοιχείων των καὶ πρὸς τοῦτο χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτή, ὡς καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτῆς (K. V. Hvostova, J. Lefort), ἠλεκτρονικὸν ἐγκέφαλον (computer), εἰς περιωρισμένον βεβαίως βαθμόν, ἐξ οὗ καὶ οἱ πολλοὶ στατιστικοὶ πίνακες εἰς τὴν ἐργασίαν της.

Ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ὑπαρχόντων «πρακτικῶν» ἐπιλέγει «πρακτικὰ» τῶν ἀπογραφῶν ἀπὸ τοῦ 1301-1341 τῶν μονῶν 1. Ἰβήρων, 2. Λαύρας, 3. Ξενοφῶντος, 4. Ζωγράφου, καὶ 5. Χιλανδαρίου, τὰ ὁποῖα θὰ ἀποτελέσουν τὸν κύριον κορμὸν τοῦ ὑλικοῦ της (main sample) καὶ τὰ ὁποῖα θὰ περιορίσουν τὴν ἔρευνάν της βασικῶς εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, ἀφήνουσα ἔξω τὰ ἀποσπασματικὰ «πρακτικὰ» τῆς μονῆς Ξηροποτάμου καὶ ἐπιφυλασσομένη νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν της τὰ καθυστερημένως δι' αὐτὴν δημοσιευθέντα «πρακτικὰ» τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου (ἔκδ. M. Lefort) καὶ νὰ ἐξετάσῃ χωριστὰ «πρακτικὰ» ἀφορῶντα εἰς χωρία τοῦ Θέματος Στρυμόνος.

Τὸ Κεφ. II ἔχει ὡς ἀντικείμενον ἐξετάσεως τὸ «χωρίον» (the village), τὴν βασικὴν μονάδα ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως πληθυσμοῦ, καὶ μελετᾶ τὰς σχέσεις μεταξὺ γαιοκτήμονος καὶ «χωρίου» ὡς ἑνότητος (σ. 24-71).

Διαπιστωθέντος πρῶτον ὅτι τόσον τὸ κλῖμα ὅσον καὶ αἱ καλλιέργειαι (πλὴν καπνοῦ καὶ ὀρύζης) ἦσαν αἱ αὐταὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὴν Μακεδονίαν ὡς καὶ σήμερον καὶ ὅτι ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ εἰς αὐτὴν ἦτο σημαντικὴ (34,3 ἄτομα, λίαν πιθανῶς, ἀνὰ χμ²), τὸ ἥμισυ δηλαδὴ τῆς σημερινῆς, καταλήγει εἰς τὰς ἑξῆς διαπιστώσεις: α) Ἄνκαι ἡ κοινότης τοῦ «χωρίου» ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῇ παραγωγικὴν ἑνότητα, ὡς φορολογικὴ ἑνότης ὅμως ἔχει χάσει τὸ πλεῖστον τῶν λειτουργιῶν της κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Οὔτε ἡ συλλογικὴ φορολογικὴ εὐθύνη οὔτε τὸ «δίκαιον τῆς προτιμήσεως» (ἡ ὑποχρεωτικὴ προτίμησις κοινωνικῶς ἀδυνατοτέρων γειτόνων κατὰ τὴν πώλησιν ἢ ἐκμίσθωσιν κρατικῶν ἀγροτοτεμαχίων) ἐλειτούργουν, ὅπως ταῦτα ἐλειτούργουν κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα (σ. 58). β) Εἰς τὰς βασικὰς οἰκονομικάς του σχέσεις πρὸς τοὺς γαιοκτήμονας τὸ «χωρίον» ἐνεργεῖ ὡς ἡνωμένον σύνολον (σ. 61). γ) Εἰς τὰς νομικάς του σχέσεις πρὸς τοὺς γαιοκτήμονας τὸ «χωρίον» ἐνεργεῖ ὡς νομικὸν πρόσωπον ἀντιπροσωπευόμενον ὑπὸ τοῦ «νομικοῦ» του, ὁ ὁποῖος συνήθως εἶναι ἱερεὺς (σ. 63).

Τὸ γενικὸν ὅμως συμπέρασμα τῆς σ. εἶναι ὅτι τὸ μακεδονικὸν «χωρίον» κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἶχε χάσει ἢ ἔχανε ταχέως τὴν ἀνεξαρτησίαν του. Διετήρει βεβαίως κάποιαν συνοχὴν καὶ μερικὰ ἴχνη τῆς λειτουργίας του ὡς συνόλου. Διὰ τὸ Δημόσιον δηλ. ἐξηκολούθει νὰ ἀποτελῇ σύνολον γῆς καὶ κατοίκων. Εἰς τὰς οἰκονομικάς του σχέσεις πρὸς τὸν γαιοκτήμονα ἐνήργει βεβαίως ὡς σύνολον καὶ διετήρει νομικὰς καὶ διοικητικὰς λειτουργίας. Ἀλλὰ «Ἡ ὕπαιθρος εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος ἐξεφεουδαλίζετο ταχέως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Ὁλόκληρα 'χωρία' ἢ τμήματα 'χωρίων' ἐδίδοντο εἰς μοναστηριακοὺς καὶ λαϊκοὺς γαιοκτήμονας. Αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατεῖχον μεγάλας ἰδιοκτησίας εἰς αὐτὰ (τὰ Θέματα), ἐνῶ τῆς Λαύρας καὶ τῶν Ἰβήρων ἦσαν αἱ πλουσιώτεραι εἰς γαίας καὶ 'παροίκους'» (σ. 64/5). Καὶ ὅμως καθ' ὁμολογίαν τῆς συγγραφέως: «Εἰς ἀριθμὸν μικρῶν καὶ μετρίων λαϊκῶν γαιοκτημόνων εἶχε δοθῆ ἰδιοκτησία εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν (βλ. Appendix I)... Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ αὐτῶν. Ὑπάρχει μόνον μικρὸς ἀριθμὸς 'πρακτικῶν' λαϊκῶν γαιοκτημόνων» (σ. 65). Ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους ὅμως πῶς ἐπιτρέπονται γενικεύσεις μὲ βάσιν μόνον τὰ 'πρακτικὰ' τῶν Μονῶν καὶ πῶς ἠμπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐκφεουδαλισμοῦ τῶν Θεμάτων Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος, ὅταν τὰ

κτήματα τῶν Μονῶν αὐτῶν δὲν καλύπτουν παρὰ μέρος μόνον τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῶν ἐν λόγῳ Θεμάτων;

Καὶ μία παρατήρησις γεωγραφική: Τὸ χωρίον Μαμυτζιῶνος (P e t i t, Chil. No 92), τὸ ὁποῖον δὶς ἀναφέρει ἡ σ. ὁμοῦ μετ' ἄλλων κτημάτων μονῶν τοῦ Ἄθω εἰς τὴν Χαλκιδικήν, (σ. 45 καὶ σ. 61), ἔπρεπε νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν εὑρίσκεται εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀλλὰ παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν: ... *ἔχειν δὲ τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν* (Χελανδαρίου) *καὶ τὸ παρὰ τὰ π α ρ α π ό λ ι α ἥμισυ τοῦ χωρίου τῆς Μαμυτζιώνας*. Act. Chil. 92,5 (βλ. καὶ Act. Chil. 60, 29-'Ανδρον. Β', 1321-61, 26-'Ανδρον. Γ', 1321-82, 1). Ἔκειτο λοιπὸν τὸ χωρίον τῆς Μαμυτζιώνας *«περὶ τὰ παραπόλια»*, τὰ προάστεια δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο *π α ρ α π ό λ ι α* (= παρὰ τὴν πόλιν). Βλ. προχείρως Σ κ α ρ λ ά τ ο υ Β υ ζ α ν τ ί ο υ, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθῆναι 1860-69, τόμ. Β', σ. 1 κ.ἑ.

Εἰς τὸ Κεφ. III: Οἰκογένεια καὶ συγγενεῖς (Family and kinship, σ. 72-107), ἡ σ. ἀναζητεῖ τὰ ὄπισθεν τῆς φορολογικῆς προσόψεως τῶν «πρακτικῶν» διαφαινόμενα ἴχνη τῆς ὀργανώσεως τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὰς συγγενικὰς αὐτῆς σχέσεις, διὰ νὰ παρουσιάσῃ ἀρκετὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας εἰς τὴν βάσιν της, ὅπου «institutions were formed by an interaction of spondaneous social links, state action, and developing feudalism (!)» (σ. 72).

Τί κρῖμα ὅμως ὅτι αἱ πηγαὶ δὲν τὴν βοηθοῦν πολὺ καὶ μὲ ἀξιέπαινον εἰλικρίνειαν ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσιν ὅτι ἡ φορολογικὴ μορφὴ τῶν «πρακτικῶν» ἀποκρύπτει τὴν πραγματικὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας: «it is dangerous to assume that the information given in the «Praktika» always reflects the actual organisation of society, since the 'Praktika' were drawn up for fiscal purposes and may, therefore, merely reflect a bureaucratic structur superimposed on the actual and disguising it»(σ. 72). Παρ' ὅλον τοῦτο ἐπιδίδεται γενναίως εἰς κοπιαστικὴν καὶ ἐξονυχιστικὴν ἀνάλυσιν τῶν ὑπαρχόντων εἰς αὐτὰ στοιχείων.

Μετὰ τὴν διασάφησιν τῶν ἐννοιῶν: «Οἰκογένεια»(family)=Μονὰς ἀτόμων βιολογικῶς ὁμαίμων ἢ διὰ γαμιαίας συγγενείας συνδεδεμένων,«καλλιεργητικὴ ὁμὰς»(household)=Μονὰς συνοικούντων συνιδιοκτητῶν καλλιεργητῶν, καὶ «Ἑστία» (hearth)=Μονὰς φορολογικῶς συνυποχρέων, καὶ τῶν περιπτώσεων, κατὰ τὰς ὁποίας αὐταὶ συμπίπτουν ἢ παραμένουν χωρισμέναι, ἐξετάζεται ἡ οἰκογένεια εἰς τὸν βιολογικὸν κοινωνικόν της ρόλον.

Διαπιστοῦται ὁ πατριαρχικὸς χαρακτὴρ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας καὶ αἱ διάφοροι μορφαὶ αὐτῆς: «Κυτταρικὴ μορφὴ» (nuclear family)=Σύζυγοι καὶ ἄγαμα τέκνα. «Καθέτως ηὐξημένη μορφὴ» (vertically extended family)=Γονεῖς καὶ νυμφευμένα ἢ ὕπανδρα τέκνα μετὰ ἢ ἄνευ ἰδίων τέκνων, δύο ἢ τρεῖς δηλαδὴ συνοικοῦσαι γενεαί.«Πλαγίως ηὐξημένη μορφὴ» (laterally extended family)=Οἰκογένειαι κυτταρικῆς μορφῆς συνοικούντων ἀδελφῶν. Καὶ μία τετάρτη μικρὰ κατηγορία καθέτως καὶ πλαγίως ηὐξημένων οἰκογενειῶν.

Ἐκ τοῦ σχετικοῦ πίνακος μορφῶν οἰκογενειῶν (table III-1, σ. 81) διαπιστοῦται ὅτι εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος δὲν ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφὴ οἰκογενείας, ὅπως συμβαίνει τοῦτο εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, καὶ ὅτι ἐν γένει ἡ ἑπομένη κατηγορία δὲν εἶναι ἡ καθέτως, ἀλλὰ ἡ πλαγίως ηὐξημένη μορφὴ οἰκογενείας. Ἡ δική μας ἀπορία εἶναι, μήπως τοῦτο σημαίνει ὅτι εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφή, ἔχομεν αὐτὴν τὴν ἐποχὴν πολλοὺς νεοφερμένους, «παροίκους», οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπρόφθασαν ἀκόμη νὰ αὐξήσουν καθέτως καὶ πλαγίως τὰς οἰκογενείας των; Καὶ πόθεν προήρχοντο ἄραγε οἱ νεοφερμένοι αὐτοὶ «πάροικοι»; Ἡ γνώμη τῆς σ. εἶναι ὅμως ἄλλη: «vertically extended families may be important in a society, but cannot predominate statistically because of the shortness of the life and perhaps because of economic reasons» (σ. 82). Πῶς ἐξηγεῖται ὅμως τότε ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν κυτταρικὴν μορφὴν οἰκογενείας εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω Θέματα; Δὲν ἐξηγοῦν ταύτην τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῆς σ., ὅτι «although the nuclear family is statistically predomi-

nant, the great majority of people must have lived in a extended household of somekind at a certain point in their lives» καὶ ὅτι «the poorer households tend to consist of nuclear families, whereas larger households coincide with possession of land» (σ. 85). Εἰς τὴν πλέον πιθανὴν ἐξήγησιν θὰ φθάση ἡ σ. περαιτέρω (σ. 101) ἐξ ἄλλων δεδομένων.

Ὀρθὴ βεβαίως φαίνεται ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν ἀγροτικῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων εἰς τά «πρακτικὰ» τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸ γεγονὸς, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔχομεν ὀγκώδεις παραχωρήσεις γαιῶν καὶ «παροίκων» εἰς μοναστήρια καὶ εἰς ἰδιώτας (σ. 89). Ἡ ἐκ τοῦ σχετικοῦ ὅμως πίνακος (Table III-4, σ. 90) παρατήρησις, ὅτι ἡ ἀναλογία ἀνδρῶν ἀρχηγῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων παραμένει ἐν τῷ χρόνῳ σταθερά, δὲν ὁδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ὁποιανδήποτε ἐπίδρασιν καὶ ἂν ἔσχον ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1320 καὶ ἡ γενικὴ ἀστάθεια ἐπὶ τῆς δημογραφίας τῆς ἀγροτικῆς Μακεδονίας, σχεδὸν οὐδεμίαν ἐπίδρασιν εἶχον ἐπὶ τῆς γενικῆς φυλετικῆς συνθέσεως τῶν ἀρχηγῶν τῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων» (σ. 89). Ὄχι μόνον διότι, ὡς ἡ ἰδία ἡ σ. παρατηρεῖ, «since the rate of remarriage of widowers is even less visible, no accurate statistical comparison may be established» (σ. 89), ἀλλὰ καὶ διότι δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ἀρνηθῶμεν τελείως δημογραφικὰς ἀλλαγὰς εἰς περιόδους μεγάλων ἀναστατώσεων, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν πολεμικῶν των γεγονότων ἔχουν ἀντίκτυπον κυρίως εἰς τὸν ἀνδρικὸν πληθυσμόν. Ἄλλωστε διάφορα περὶ τούτου λέγει, ὡς θὰ ἰδοῦμε, ἡ σ. περαιτέρω εἰς σ. 236 καὶ σ. 241.

Ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον τῆς ἀγροτικῆς μακεδονικῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἰδία ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «our records do not permit us to follow the workings of these laws in detail» (σ. 90), τί ἀξίαν ἔχουν αἱ γινόμεναι παρατηρήσεις, ὅτι π.χ. οὔτε ἡ Νεαρὰ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄, ἡ ἐπιδικάζουσα μόνον τὸ τρίτον τῆς περιουσίας εἰς ἀτέκνους χήρας ἢ χήρους (Ἁρμενόπ., Ἑξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. VIII, σ. 638, 662, 664), οὔτε ὁ βυζαντινὸς νόμος, ὁ προτιμῶν ἐν τῇ κληρονομίᾳ τὸν ἀδελφὸν θανόντος, συζύγου ἀτέκνου χήρας (Ἁρμενόπ., Ἑξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. III, σ. 638), φαίνεται νὰ εἶχον ἐφαρμογὴν εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις (σ. 91/2). Τὸ χρήσιμον θὰ ἦτο νὰ μαθαίναμε εἰς ποίας περιπτώσεις δὲν εἶχον ἐφαρμογήν. Ἐπίσης, ἐφ' ὅσον εἰς τὰ «πρακτικά», μόνον ὅταν γυναίκα εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ὁμάδος, ὁ ἀπογραφεὺς σημειοῖ αὐτὴν ὡς χήραν, τί συμπέρασμα ἠμπορεῖ νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ γυναικῶν χηρῶν εἰς τὸν σχετικὸν πίνακα (Table III-4, σ. 90), ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἰδία ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι «this phenomenon, unfortunately cannot be studied in detail, since we cannot form even a gross estimate of widowers» (σ. 92), καὶ τί ἀξίαν ἔχουν αἱ παρατηρήσεις, ὅτι τὸ φαινόμενον γυναικὸς ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ὁμάδος εἶναι παροδικόν, ἰσχῦον ἀπὸ τῆς χηρεύσεώς της μέχρι τοῦ νέου γάμου της (σ. 94), καὶ ὅτι τὸ φαινόμενον ἀρρένων ἀδελφῶν ἀπὸ κοινοῦ ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ὁμάδος ἰσχύει μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ἑνὸς ἐξ αὐτῶν;

Ἀντιθέτως, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν πινάκων III-6 καὶ III-7 (σ. 99) «are not and cannot be entirely accurate», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφεῖς δὲν προχωροῦν πολὺ εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν συγγενικῶν σχέσεων οἰκογενειῶν, πολλάκις οὔτε μέχρι τοῦ συγγενικοῦ βαθμοῦ πρώτων ἐξαδέλφων, θεμελιοῦται αὐτὴν τὴν φορὰν ἡ παρατήρησις τῆς σ., ὅτι «the real number of related households exceeds the number of relationships which have been registered by the apographeus» (σ. 100), καὶ ἑπομένως τὸ παρατηρούμενον, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄνευ συγγενειῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων αὐξάνει αἰφνιδίως κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τὸ 1338-1341 εἰς 62% ἔναντι 44% τῶν προηγουμένων ἀπογραφῶν τοῦ 1300-1301 καὶ 1320-1321, ὁδηγεῖ πράγματι εἰς τὸ λίαν πιθανὸν συμπέρασμα τῆς σ., ὅτι «ἐξηφανίσθησαν πολλαὶ ἀπὸ τὰς παλαιὰς καλλιεργητικὰς ὁμάδας τῶν χωρίων καὶ μέγα ποσοστὸν ἐξ αὐτῶν ἀντικατεστάθη ὑπὸ νεοφερμένων, οἱ ὁποῖοι συνήθως δὲν συγγενεύουν μεταξύ των» (σ. 101). Διατί

ὅμως ἐξηφανίσθησαν πολλαὶ ἐκ τῶν παλαιῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων τῶν χωρίων μετὰ τὰς μέχρι τοῦ 1321 ἀπογραφάς, μετὰ δηλαδὴ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον τοῦ 1320, ἂν ὄχι λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας μετ' αὐτόν, τῆς ὁποίας τὴν δημογραφικὴν ἐπίδρασιν ἐμείωσε προηγουμένως ἡ συγγραφεὺς (βλ. σ. 89);

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τοῦ κεφαλαίου εἶναι, ὅτι «ἄνκαι ἡ κυτταρικῆς μορφῆς οἰκογένεια ἦτο ἡ ἐπικρατοῦσα μορφὴ ὀργανώσεως τῆς καλλιεργητικῆς ὁμάδος εἰς τὴν βυζαντινὴν Μακεδονίαν, σύνηθες ἦτο νὰ ζοῦν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην διάφοροι συγγενεῖς. Ἐπὶ πλέον μέγας ἀριθμὸς οἰκογενειῶν τοῦ χωρίου εἶχον μεταξύ των συγγένειαν ἐξ αἵματος ἢ ἀγχιστείας. Ἄνκαι δὲν γνωρίζομεν ὅλας τὰς ἐπιπτώσεις τῆς συγγενείας αὐτῆς, γνωρίζομεν ὅτι διεδραμάτιζε ρόλον εἰς τὴν κληρονομίαν τῆς κτηματικῆς περιουσίας καὶ εἰς τὴν φροντίδα τῶν ἡλικιωμένων καὶ τῶν ἐχόντων ἀνάγκην προστασίας» (σ. 107). Ὁμολογουμένως συμπέρασμα ὄχι ἀνάλογον τοῦ μεγάλου κόπου τῆς συγγραφέως.

Εἰς τὸ κεφ. IV ἡ σ. ἐξετάζει τὰ ὀνόματα (Names, σ. 108-141), ὀνόματα βαπτιστικὰ καὶ ὀνόματα ἐπίθετα, τῶν «παροίκων» τῆς Μακεδονίας, ὅπως ταῦτα ἐμφανίζονται εἰς τὰ ἔγγραφα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς τρεῖς ἀπογραφὰς (1300-1301, 1320-1321, 1338-1341), καὶ κάμνει ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις:

Τὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ βαπτιστικὰ ἀναφερόμενα εἰς φυσικὰ χαρακτηριστικά, εἰς ἠθικὰ χαρακτηριστικά, εἰς τοπωνύμια, εἰς προλήψεις ἢ εἶναι ξένης καταγωγῆς (πολὺ ὀλίγα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ Lumbertos θὰ ἠμποροῦσε νὰ εἶναι Humbert καὶ ὄχι Robert, ὡς λέγει ἡ σ. εἰς σ. 113) ἢ εἶναι ἐθνικά. Ἡ ἐπιλογὴ ἀσυνήθων βαπτιστικῶν ὀνομάτων ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ τιμηθοῦν ζῶντες ἢ νεκροὶ συγγενεῖς (σ. 117), ἄνκαι δὲν διακρίνεται σχέδιον ὀνοματοθεσίας (no pattern can be established, σ. 114), πλὴν τῆς διαιωνίσεως τῶν ὀνομάτων τῶν προγόνων διὰ τῶν ἀπογόνων (σ. 118).

Τὰ ἐπίθετα ὀνόματα δηλοῦν τέχνην ἢ ἐπάγγελμα ἢ εἶναι τοπωνυμικὰ ἢ παρατσούκλια (nicknames) ἢ προέρχονται ἀπὸ παρατσούκλια (Table IV-1, σ. 121).

Τὰ τοπωνυμικὰ δεικνύουν μετανάστευσιν εἰς Μακεδονίαν α) ἐκ τῆς κάτω Ἑλλάδος, γενομένην, λίαν πιθανῶς, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Μακεδονίαν (μετὰ τὸ 1224) ἢ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (μετὰ τὸ 1261), β) ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, γενομένην, λίαν πιθανῶς, μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μιχαὴλ Η' πρὸς τὰ ὑπολείμματα τῶν λατινικῶν κρατιδίων, οἱ ὁποῖοι ἔκαμον δύσκολον τὴν ζωὴν εἰς τὰς νήσους, γ) πολὺ ὀλίγα τοπωνυμικὰ δεικνύουν μετανάστευσιν ἐκ Μ. Ἀσίας, καὶ δ) τὰ πλεῖστα τοπωνυμικὰ δεικνύουν μετανάστευσιν ἐντὸς τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ 1320.

Εἰς τὸν πίνακα IV-2 (σ. 131) ἡ σ. δίδει τὴν στατιστικὴν κατανομὴν εἰς ἑκατοστιαῖα ποσοστὰ τῶν τοπωνυμικῶν διαφόρων τόπων κατὰ τὰς τρεῖς ἀπογραφάς, τοῦ 1300-1301, 1320-1321 καὶ 1338-1341, εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης. Παρατηροῦμεν ὅμως ὅτι κατὰ τὴν δευτέραν ἀπογραφὴν (τοῦ 1320-1321) τὰ ποσοστὰ τῶν τοπωνυμικῶν ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου αὐξάνουν εἰς 13% ἔναντι 8% τῆς προηγουμένης ἀπογραφῆς (τοῦ 1300-1301). Τοῦτο ὅμως δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν προηγουμένην (σ. 128) ὑπόθεσιν τῆς σ., ὅτι ἡ μετανάστευσις αὐτὴ ἐγένετο, λίαν πιθανῶς, μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μιχαὴλ Η' κατὰ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν λατινικῶν κρατιδίων, ἀφοῦ ὁ Μιχαὴλ Η' ἀπέθανε τὴν 11ην Δεκεμβρίου 1282 καὶ οἱ πόλεμοί του εἶχον τελειώσει 20 ἔτη πρὸ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1300-1321. Ἡ μετανάστευσις αὐτὴ πρέπει νὰ ἐγένετο μεταξὺ 1300 καὶ 1320.

Πολὺ ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ πίναξ IV-3 (σ. 132), ὁ ὁποῖος δίδει ἑκατοστιαῖα ποσοστὰ σλαβικῶν ὀνομάτων κατὰ τὰς τρεῖς γνωστὰς ἀπογραφὰς εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης,καὶ ὁ πίναξ

IV-4 (σ. 133), ὁ ὁποῖος δίδει ἑκατοστιαῖα ποσοστὰ σλαβικῶν ὀνομάτων κατὰ τὰς τρεῖς ἀπογραφὰς τοῦ 1316, τοῦ 1325 καὶ τοῦ 1341 εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος.

Εἰς τὸν πρῶτον τὰ ποσοστὰ κατέρχονται ἀπὸ 8% τὸ 1300-1301 εἰς 5% τὸ 1320-1321 καὶ εἰς 3% τὸ 1338-1341. Εἰς τὸν δεύτερον τὰ ποσοστὰ κατ' ἀρχὰς κατέρχονται ἀπὸ 26% τὸ 1316 εἰς 16% τὸ 1325, ἀλλὰ ἀνέρχονται εἰς 30% τὸ 1341.

Πρώτη διαπίστωσις εἶναι, ὅτι εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος ἔχομεν περισσότερα σλαβικὰ ὀνόματα παρὰ εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης. (Πολὺ περισσότερα ἔχομεν εἰς τὸ Θέμα Στρωμνίτσης, βλ. σ. 133/4). Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ σλαβικῶν πληθυσμῶν. Ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ἡ σ., οἱ φορεῖς σλαβικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων εἶναι μέλη ἑλληνικῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν φέρουν σλαβικὸν ἐπίθετον. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἐπιβιωσάντων σλαβικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων, καταγομένων ἐκ παλαιῶν δημογραφικῶν καταστάσεων (ὅταν ὑπῆρχον αἱ Σκλαβηνίαι), τὰ ὁποῖα μετεδόθησαν ἐκ παραδόσεως εἰς ἀπογόνους. Λέγει ἡ σ. «It would be dangerous to try to draw firm coclusions about the ethnic cemposition of the macedonian countryside» (σ. 133). Καὶ «a certain number of the peasant families under examination have one or more members who bear a clearly slavic name such as Drazos, Sneagoula, Dragosthlavos and so on. These families do not necessarily, indeed do not usually, have a proper name which denotes immigration from a slavic region; rather, it is the names themselves which are slavic» (σ. 132).

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀσχοληθῶμεν, ὅπως ἡ σ., μὲ μεμονωμένα ξενικὰ ὀνόματα, ὅπως Ἀλβανίτης, Βλάχος, Βλαχόπουλος ἢ Ἀρμενόπουλος (σ. 130) ἢ Μπέρον ὁ Φράγγος, Μιχαὴλ Βασμοῦλος (Γασμοῦλος δηλ.) ἢ Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἰουδαίων (σ. 134), τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουν παράδοσιν ὀνοματοθεσίας ἢ προσωπικὴν περιπέτειαν ζωῆς. Οὔτε βεβαίως μὲ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν «nicknames» (παρατσούκλια) ἢ τὴν ἐξακρίβωσιν ταυτότητος διὰ τῶν συγγενικῶν δεσμῶν (ὡς π.χ. Γεώργιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Ζαχαρίου ἢ χήρα Ζωὴ ἡ Τζυκαλώ) (σ. 135-140). Πλέον ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ γενικὰ συμπεράσματα τῆς συγγραφέως: α) Ὁ συνηθέστερος καὶ συνεχέστερος τρόπος ταυτισμοῦ προσώπων εἶναι ὁ διὰ τῶν συγγενικῶν δεσμῶν: «It seems clear that over time the most constant, common, and viable form of identification was stated or unstated family relationship, while identification by toponymic and craft, common in the first half of the forteenth century, was less commonly used in the very early 'apographai' and was no longer much employed in the fifteenth century». β) Σημειοῦνται μεταναστεύσεις ἀγροτῶν εἰς Μακεδονίαν ἐξ ἄλλων μερῶν τοῦ Κράτους: «it is also obvious that among the peasants of Macedonia there were some who had immigrated from other regions of the empire into what may have seemed a safe area» (σ. 140). Καὶ γ) Σημειοῦνται καὶ φυγαὶ «παροίκων» ἐκ τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων: «The forteenth century byzantine 'paroikos' was a man whose every close relative and every possession was known to his landlord and to the state. And yet despite this fact, and despite the presumed effort, of the landlord to keep his 'paroikoi' on the domain, there was in this period a singnificant movement of families of 'paroikoi' out of the monastic lands into places where we cannot find them because of the paucity of the sources» (σ. 141). Διαπιστοῦται λοιπὸν ἐκ τῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω ἡ ὕπαρξις πυρῆνος γηγενοῦς ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Τοῦτο ἐκ τῆς σταθερότητος τῆς ὀνοματοθεσίας. Διαπιστοῦται καὶ κίνησις «παροίκων» παρὰ τὰς ὑποχρεώσεις των, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἀνωτέρας βίας ἐκ πολεμικῶν γεγονότων.

Τὸ Κεφ. V, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ὁ ἐξηρτημένος ἀγρότης καὶ τὰ περιουσιακά του στοιχεῖα (the depended peasant and his holding), εἶναι τὸ μεγαλύτερον τῆς ἐργασίας τῆς συγγραφέως (σ. 142-222) καὶ τὸ δυσκολώτερον μέρος τῆς ἐρεύνης της. Εἰς αὐτὸ μελετῶνται α) ἡ κοινωνικὴ ὑπόστασις τοῦ «παροίκου»(the status of paroikos), β) τὰ περιουσιακὰ στοι-

χεῖα τοῦ ἀγρότου καὶ ὁ φόρος του (the peasant holding and the telos), γ) ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἡ κληροδότησις (alienation of the holding and inheritance), καὶ δ) ὁ γεωργὸς καὶ ὁ γαιοκτήμων (the peasant and the land lord).

The status of paroikos. Ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι δὲν ἔχει καθορισθῆ σαφῶς οὔτε ἡ ἀκριβὴς μορφὴ οὔτε ἡ ἔκτασις τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸ Δημόσιον, τὴν Μονὴν ἢ τὸν Γαιοκτήμονα τοῦ «παροίκου», τοῦ ἐξηρτημένου δηλαδὴ βυζαντινοῦ ἀγρότου τοῦ 14ου αἰῶνος (neither the exact form of the dependence nor its extent have been clearly established, σ. 142). Ἔπειτα, ὑπάρχει ἡ ἄποψις, ὅτι ὑπῆρχον ἐλεύθεροι γεωργοὶ κατὰ τὸν 13ον καὶ 14ον αἰῶνα, καὶ ἡ ἄποψις, ὅτι εἶναι παραπλανητικὰ τὰ σχετικὰ τεκμήρια καὶ οἱ φαινομενικῶς ἀνεξάρτητοι γεωργοὶ εἶναι «πάροικοι» τοῦ Δημοσίου (fisc). Ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἡ σ. ἀπεφασίζει πολὺ εὐκόλως ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἀγροτῶν τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων ἦσαν «πάροικοι» (most of the Macedonian peasants of the palaeologan empire were, I believe, «paroikoi», σ. 144). Τοῦτο, διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων, τῶν ἐχόντων κτήματα εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος, ὅπου ἦτο καὶ ὁ ὄγκος τῶν κτημάτων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω, ὅπως φαίνεται εἰς τὸ Παράρτημα I (Appendix I, σ. 300-305): «makes it impossible to think of the Macedonian population as one which included many independent peasants» (σ. 144). Πράγματι εἰς τὸ Παράρτημα I εἰς 120 περίπου τοποθεσίας (ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὴν παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν Κορακομονὴν καὶ τὰς παρὰ τὰ Σκόπια καὶ τὸ Στυπεῖον τοποθεσίας, μὴ συμπεριλαμβανομένας εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος) ὑπάρχουν 63 περίπου ἰδιῶται γαιοκτήμονες, δηλαδὴ 2 περίπου κατὰ μέσον ὅρον εἰς ἑκάστην τοποθεσίαν. Πολὺ ὀλίγοι βεβαίως. Ἀλλὰ αἱ τοποθεσίαι αὐταὶ (τὰ χωρία) εἶναι αἱ μόναι γνωσταὶ χάρις εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα καὶ δὲν καλύπτουν ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν Θεμάτων Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος. Δὲν ἔχομεν βεβαίως χάρτην τῆς ἐποχῆς μὲ ὅλα τὰ χωρία τῶν δύο Θεμάτων, ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ εὕρισκον οἱ αὐτοκράτορες Παλαιολόγοι καὶ μετὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1341 νέα χωρία νὰ παραχωρήσουν εἰς Μονὰς καὶ ἰδιώτας, ἐὰν αἱ ἀνωτέρω 120 τοποθεσίαι καὶ τῶν τριῶν ἀπογραφῶν ἐκάλυπτον ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν δύο Θεμάτων; Ὅ,τι δὲν ἐμφανίζεται εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης ἀκόμη σώζεται τὸ χωρίον Καβάσιλα πρὸ τῆς Βεροίας καὶ τὰ κτήματα τοῦ Καβάσιλα δὲν ἀναφέρονται εἰς μοναστηριακὰ ἔγγραφα. Θὰ ἠμπορούσαμεν νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰ παραδείγματα. Δὲν ἐξάγεται λοιπὸν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ Παράρτημα I τὸ συμπέρασμα τῆς συγγραφέως καὶ δὲν εἶναι «impossible to think» ὅτι ὑπῆρχον πολὺ περισσότεροι ἐλεύθεροι ἀγρόται καὶ ἰδιωτικὰ κτήματα, ἂν ὄχι περισσότεροι ἐλεύθεροι τῶν «παροίκων» καὶ περισσότερα ἰδιωτικὰ τῶν μοναστηριακῶν, εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Τί σημαίνει ὅμως ὁ ὅρος «πάροικος» ἀπὸ νομικῆς καὶ πρακτικῆς ἀπόψεως; Ἐρωτᾶ ἡ ἰδία ἡ σ. καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ ἐρώτημα (σ. 144 κ.ἑ.). Δὲν ἱκανοποιεῖ ὅμως ἡ ἀπάντησις. Ὁ «πάροικος» δὲν ἦτο βεβαίως δοῦλος μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν νόμον. Ἠμποροῦσε, λέγει ἡ σ., νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθήκην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του, χωρὶς οὔτε τυπικὴν ἄδειαν τοῦ γαιοκτήμονος νὰ ζητήσῃ. Χωρὶς νὰ τὸ λέγῃ ἡ σ., πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἰδικήν του προσωπικὴν ἰδιοκτησίαν καὶ ὄχι βεβαίως ἰδιοκτησίαν τοῦ γαιοκτήμονος. Εἰς τὸν γαιοκτήμονα κατέβαλε τοὺς ὀφειλομένους εἰς τὸ Κράτος φόρους. Διὰ ποῖα κτήματα; Διὰ τὰ ἰδιόκτητα ἢ καὶ διὰ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτήμονος, τὰ ὁποῖα ἐκαλλιέργει; Δὲν λέγεται. Ἐπλήρωνεν εἰς αὐτὸν ἐνοίκιον (rent), διὰ νὰ καλλιεργῇ κτήματά του καὶ ὤφειλεν εἰς αὐτὸν διάφορα τέλη καὶ ὑπηρεσίας (services), χωρίς, ὑποτίθεται, νὰ ἔχῃ δικαίωμα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτήμονος. Δὲν γνωρίζομεν μόνον πότε ἡ σ. μὲ τὸν ὅρον «possessions of the peasant» ἐννοεῖ ἰδιοκτησίαν προσωπικήν, χρησικτησίαν κτημάτων τοῦ γαιοκτήμονος ἢ κινητὴν περιουσίαν τοῦ ἀγρότου.

Ἡ σ. διαπιστώνει κατόπιν ἐπὶ παραδειγμάτων ἐκ τῶν ἐγγράφων ὅτι καθ' ὅλον τὸν 11ον καί 12ον αἰῶνα ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ὑποτέλεια τοῦ «παροίκου» εἰς τὸν γαιοκτήμονα δὲν μετεβιβάζετο εἰς ὅλους τοὺς ἀπογόνους τοῦ «παροίκου» (σ. 155). Δὲν ὑπάρχουν ὅμως τοιαῦται ἐνδείξεις διὰ τὴν Μακεδονίαν τοῦ 14ου αἰῶνος: «No contemporary document provides a definite answer to the question of heritability of the status of 'paroikos' in the fourteenth-century Macedonia»(σ.156).Ἡ ἰδία ὅμως ἡ σ.ὑποστηρίζει ὅτι «the grants to small lay landlords were, primarily, grants of revenues», παρεχωρεῖτο δηλαδὴ εἰς πρόσωπον ὡρισμένον ποσὸν εἰσοδημάτων, τὸ ὁποῖον διὰ νὰ παραχθῇ ἐχρειάζετο ὡρισμένης ἐκτάσεως κτῆμα καὶ ὡρισμένον ἀριθμὸν «παροίκων», ὅσοι «πάροικοι» τυχὸν ἐπερίσσευον ἐδίδοντο εἰς ἄλλον γαιοκτήμονα (σ. 156). Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν πλεονασμάτων δὲν ἦσαν πλέον ὑποτελεῖς εἰς οὐδένα γαιοκτήμονα. Ἀφοῦ μάλιστα,ὅπως διαπιστώνει ἡ ἰδία ἡ σ. (σ. 157), προκειμένου περὶ μονῶν «It is likely that in granting a village to a monastery the state assumed that all the descendants of the inhabitants would be 'paroikoi' of the monastery». Καὶ «the partible inheritance system which predominated is another indication that the children of a 'paroikos' were expected to stay on the domain» (σ. 157). Καταλήγει λοιπὸν ἐπὶ τέλους ἡ σ. εἰς τὸ μόνον δυνατὸν συμπέρασμα, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχει σαφῆς μαρτυρία καὶ παρ' ὅλον ὅτι ὑπάρχουν παρεκκλίσεις «in fourteenth-century Macedonia all of the descendants of a 'paroikos' were expected to remain on the domain or under dependence» (σ. 158).

The peasant holding and the telos. Τὸ σπουδαιότερον ζήτημα τῆς παραγράφου αὐτῆς εἶναι νὰ ἐξακριβωθῇ, ἐὰν ἡ ἀγροτικὴ ἐγκατάστασις, ἡ λεγομένη «στάσις» καὶ «στασίδιον», τοῦ «παροίκου», πλὴν ζώων, ἀμπελώνων ἢ κήπων μετ' ὀπωροφόρων δένδρων, ὡς καὶ γεωργικῶν μηχανημάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων οὗτος εἶχεν ἀπόλυτον κυριότητα καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπλήρωνε φόρον ἰδιοκτησίας (τέλος), περιεῖχε καὶ καλλιεργήσιμον γῆν. Ἐπ' αὐτοῦ ἡ σ. ὁμολογεῖ: «unfortunately, this question is not easy to resolve for the majority of peasant holdings»(σ. 161). Ἡ δυσκολία ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὰ «πρακτικά», πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν ἐμφανίζεται ὁ ὅρος «γῆ», ὁ ὁποῖος σημαίνει ἀναμφισβητήτως καλλιεργήσιμον γῆν, ἐνῶ «virtually all 'praktika' includ 'zeugaria' in the peasants 'staseis'» καὶ ὁ ὅρος «ζευγάριον» ἠμπορεῖ νὰ σημαίνῃ ἢ ἁπλῶς ζεῦγος βοῶν, ὁπότε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» δὲν εἶχε καλλιεργήσιμον γῆν, ἢ ἠμπορεῖ νὰ σημαίνει ζεῦγος βοῶν καὶ γῆν, ἡ ὁποία ἠμπορεῖ νὰ καλλιεργηθῇ ὑπ' αὐτῶν, ὁπότε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» κατεῖχε καλλιεργήσιμον γῆν ἰδικήν του. Ὑπάρχουν βεβαίως ἔμμεσοι ἐνδείξεις ὅτι οἱ ὅροι «ζευγάριον» καὶ «βοῖδιον» εἰς τὰ «πρακτικά» τοῦ 14ου αἰῶνος σημαίνουν ἁπλῶς ζῶα, χωρὶς ἀνάλογον γῆν (σ. 162). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄμεσοι ἀποδείξεις ἐξ ἐγγράφων τοῦ 14ου αἰῶνος, συγχρόνων πρὸς διασωθέντα «πρακτικὰ» Μονῶν, ὅτι οἱ ὅροι «ζευγάριον» καὶ «βοῖδιον» ἀναφέρονται εἰς ἔκτασιν ἀγροτεμαχίων, ὅπως π.χ. «γῆν ζευγαρίων τεσσάρων» (σ. 163, σημ. 42).

Ἡ σ. δὲν ἠμπορεῖ νὰ καταλήξῃ εἰς ὁριστικὸν συμπέρασμα: «It cannot be stated conclusively that the term did not designate land as well as oxen when it appeard in the list of peasant possessions in the fourteenth century. The evidence on either side of this question is far from conclusive» (σ. 163). Κάμνει ὅμως μερικὰς περιέργους σκέψεις: α) «Ἀποκλείνω πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ ἀγρότης, ὁ ὁποῖος ἔχει 'ζευγάριον' (βοῶν) ἔχει καὶ κληρονομικὰ δικαιώματα «κτήσεως» (possession) ἐπὶ τεμαχίου γῆς καὶ ὅτι τὰ κληρονομικὰ ταῦτα δικαιώματα ὑποδηλοῦνται διὰ τοῦ ὅρου 'ζευγάριον'. Ἐάν, πάντως, ἔχει δικαιώματα «κυριότητος» (ownership) ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ γῆς ἢ ἐὰν τὸ ἀγροτεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸν γαιοκτήμονα, τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναπάντητον ἐρώτημα».—Ἐὰν ὅμως ἡ κτῆσις ζεύγους βοῶν συνεπήγετο καὶ κληρονομικὸν δικαίωμα «χρησικτησίας» (possesion) ἐπὶ ἀγροτεμαχίου, τότε ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ὁ «πάροικος» «κυριότητα» (ownership) ἐπ' αὐτοῦ καὶ δὲν ὑπάρχει «open question».

β) «Εἶναι δυνατὸν ἡ ὑποτέλεια τοῦ ἀγρότου νὰ συνίστατο εἰς μέρος τῆς μεταβιβάσεως τῆς κυριότητος ἐπὶ τοῦ ἀγροτεμαχίου ἀπ' αὐτὸν εἰς τὸν γαιοκτήμονα. Τὰ ἀρχικά του δικαιώματα ἰδιοκτησίας ἐπέζησαν εἰς ὑποτυπώδη μορφήν, οὕτως ὥστε τὸ 'ζευγάριον'—σημαῖνον ὄχι μόνον βοῦς, ἀλλὰ καὶ τεμάχιον γῆς—ἐμφανίζεται ἀκόμη εἰς τὸν κατάλογον τῶν κτήσεών του καὶ πληρώνει ἀκόμη μικρὸν φόρον ἐπ' αὐ.οῦ». Περίεργα πράγματα. Διὰ ποῖον λόγον μετεβίβασεν ὁ «πάροικος» μέρος τῆς κυριότητός του ἐπὶ τῆς γῆς του εἰς τὸν γαιοκτήμονα; «this, however, is only a conjecture at this point», λέγει ἡ σ. (σ. 164). Δὲν θὰ ἦτο καλυτέρα εἰκασία (conjecture), ὅτι τὸ «ζευγάριον» κατήντησε κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα μέτρον ἐπιφανείας γῆς (βλ. ἀνωτέρω «γῆν ζευγαρίων τεσσάρων»), καλλιεργουμένης ὑπὸ τοῦ «παροίκου», ἐπὶ τῆς ὁποίας οὔτος εἶχε κληρονομικὴν χρησικτησίαν μόνον καὶ τῆς ὁποίας ἰδιοκτήτης ἦτο ὁ γαιοκτήμων ἢ ἡ Μονή; Οὕτως ἐξηγεῖται ἴσως καλύτερον, διατί εἰς τὰ πλεῖστα «πρακτικὰ» ἀναφέρονται «ζευγάρια», ἐνῶ εἰς τὰς ὀλίγας περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὁ «πάροικος» ἔχει ἰδιόκτητον γῆν,ἀναφέρεται«γῆ»ἢ«χωράφιον»καὶ ὄχι «ζευγάριον» καὶ διατί οὐδέποτε ἀναφέρεται «ζευγάριον» προκειμένου περὶ ἐγκαταλελειμμένων καὶ μὴ καλλιεργουμένων ἀγροκτημάτων, τῶν λεγομένων «ἐξαλειμματικῶν στασίων», ὅπως διαπιστώνει ἡ ἰδία ἡ σ. (σ. 162). Φυσικὸν θὰ ἦτο τότε καὶ τὸ λεγόμενον ὑπὸ τῆς σ. ὅτι «villages which possessed large quantities of land tended to have a peasantry which owned relatively many 'zeugaria'» (σ. 164), ἀφοῦ ὁ ὅρος «ζευγάριον» χρησιμοποιεῖται προφανῶς ἐδῶ ὡς μέτρον ἐπιφανείας γῆς. Βεβαίως εἰς τὰς περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαριθμοῦνται διάφορα ζῶα τοῦ «παροίκου», τὸ «ζευγάριον» σημαίνει ἐκεῖ ζεῦγος βοῶν, οἱ ὁποῖοι βόες, ὡς τὰ μεγαλύτερα ζῶα, τίθενται ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ καταλόγου τῶν ζώων, ἐνῶ ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία ἀκολουθεῖ μετά, ὡς παρατηρεῖ ἡ σ. (σ. 162). Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ «ζευγάριον» σημαίνει πάντοτε ζεῦγος βοῶν μόνον. Τοῦτο διησθάνθη ἡ σ. λέγουσα: «either the terms have different meanings when they appear in different documents, or one must revise the current idea that a 'zeugarion', when it appears in a 'praktikon', refers simply to oxen» (σ. 163). Τὰ πράγματα ὅμως φωνάζουν δυνατώτερα ἀπὸ τὴν συγγραφέα, ἡ ὁποία δὲν τολμᾶ νὰ ἀποφασίση καὶ ταλαιπωρεῖ τὸν ἀναγνώστην της.

Παρὰ τὰς κοπιώδεις ἀναλύσεις (Table V-3,σ.165) καὶ τὰς γραφικὰς παραστάσεις(Graph V-1, σ. 166-171) δὲν ὑπάρχουν προβλήματα οὐδὲ ἀπρόβλεπτοι διαπιστώσεις εἰς τὰ ἄλλα θέματα τῆς παραγράφου, ὅπως εἶναι ἡ κατανομὴ τῶν ἄλλων περιουσιακῶν στοιχείων (ἀμπελώνων, βοϊδίων, προβάτων, αἰγῶν) μεταξὺ τῶν «παροίκων» τῆς Λαύρας καὶ τῶν Ἰβήρων. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρησις, ὅτι τὸ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309 καὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων τοῦ 1320 κ.ἑ. εἶναι ὁρατὰ καὶ εἰς τὴν δραματικὴν ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ προβάτων καὶ αἰγῶν εἰς τὰ κοπάδια, τὰ ἀναγραφόμενα εἰς τὰ «πρακτικὰ» τῶν τριῶν ἀπογραφῶν ἀπὸ τοῦ 1321-1341 (σ. 174).

Ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὸν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος»),ὁ ὁποῖος ἐπληρώνετο δὶς τοῦ ἔτους, κατὰ Μάρτιον καὶ Σεπτέμβριον, εἰς τὸ Δημόσιον ἢ τὸν γαιοκτήμονα καὶ τοῦ ὁποίου τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα μελετᾶ ἡ σ. εἰς τοὺς πίνακας V-4, V-6 καὶ V-7 (σ. 177-179), ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ παρατηρήσεις της: α) ὅτι ὑπῆρχεν ἐλάχιστον κατώτατον ὅριον εἰς τὴν φορολογίαν (floor), τὸ ὁποῖον ἐπλήρωνον καὶ οἱ μὴ ἔχοντες περιουσιακὰ στοιχεῖα, β) ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἦτο ἀντίστοιχον πρὸς τὸ «καπνικόν», τὸν παλαιὸν βυζαντινὸν φόρον διὰ πᾶσαν καπνίζουσαν ἑστίαν ἀσχέτως περιουσίας, καὶ γ) ὅτι ἡ βάσις τῆς φορολογίας δὲν ἦτο ἡ αὐτὴ διὰ πάσας τὰς καλλιεργητικὰς ὁμάδας (household).

Συμπληρωματικοὶ φόροι καὶ ἡμέραι προσωπικῆς ἐργασίας κατ' ἔτος (ἀγγαρεῖαι), ὀφειλόμεναι εἰς τὸν γαιοκτήμονα, κλείουν τὴν παράγραφον αὐτήν.

Alienation of the holding and inheritance. Ἡ σ. διαπιστώνει (σ. 182-191) ὅτι χωράφια καὶ ἀμπελῶνες ἐπωλοῦντο πολλάκις ὑπὸ «παροίκου» εἰς Μονὴν ἢ ἰδιώτην.Αἱ μογαὶ τοῦ Ἀ-

γίου Ὄρους κατέχουν ἔγγραφα, ὅπου πωλοῦνται ἢ δωρίζονται ἀγροτεμάχια ὑπὸ χωρικῶν εἰς τὰς Μονὰς καὶ οἱ χωρικοὶ αὐτοὶ εἶναι πολλάκις «πάροικοι». Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ περιπτώσεις, πολὺ ὀλιγώτεραι, τοιούτων πωλήσεων καὶ μεταξὺ«παροίκων».Εἰς ὅλας ὅμως αὐτὰς τὰς πωλήσεις λέγεται ρητῶς ὅτι ὁ «πάροικος» κατέχει τὸ πωλούμενον ἀγροτεμάχιον μὲ πλήρη κυριότητα(δεσποτικῶς) ἢ ὅτι ἀποτελεῖ τοῦτο κληρονομίαν του(ἀπὸ πατρικῆς ἢ γονικῆς ὑποστάσεως—κατὰ λόγον γονικότητος), ὁπότε εἶναι ὁ ἴδιος «γονικάριος». Ὁ πιθανὸς λόγος τῶν πωλήσεων εἶναι ἢ ἀδυναμία καταβολῆς φόρων ἢ ἐπὶ τμηματικῆς πωλήσεως ἡ ἐξεύρεσις μέσων καλλιεργείας τοῦ ὑπολοίπου τοῦ κτήματος.

Ἔχουν λοιπὸν οἱ «πάροικοι» τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ἐκτὸς τῶν γαιῶν τοῦ γαιοκτήμονος, τὰς ὁποίας καλλιεργοῦν ὑποχρεωτικῶς, καὶ ἰδιόκτητον καλλιεργήσιμον γῆν, πολὺ περισσοτέραν παρ' ὅσην διεπίστωσε μέχρι τοῦδε ἡ σ., ἡ ὁποία κάμνει τὴν ἐξῆς ὡραίαν παρατήρησιν: «Δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις, ὅτι αἱ Μοναὶ-γαιοκτήμονες εἰς τὴν Μακεδονίαν εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἀποστερήσουν ἕνα δοῦλον ἀπὸ ὅλα τὰ κινητὰ ἀγαθά του ἢ νὰ ἐκχωρήσουν τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ 'παροίκου' εἰς ἄλλον τινά, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὸ Φραγκικὸν Πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως» (σ. 182). Ποῦ εἶναι λοιπὸν ὁ ἐκφεουδαλισμὸς τῆς γῆς καὶ τῶν ἀγροτῶν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος τὸν 14ον αἰῶνα;

Δὲν ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τίποτε τὸ ἀξιόλογον εἰς τὰς ἐκ τῶν πραγμάτων γενομένας, κατὰ τὰς διαπιστώσεις τῆς συγγραφέως, τροποποιήσεις εἰς τὸ παραδεδομένον σύστημα κληροδοτήσεως κατ' ἴσας μερίδας τῶν κληρονόμων, τὸ ὁποῖον ἄλλως θὰ ἐπέφερεν ἀντι-οικονομικὸν κατατεμαχισμὸν τῆς πατρικῆς κληρονομίας τῶν «παροίκων».

The peasant and the landlord. Ὁ τίτλος τῆς παραγράφου αὐτῆς δὲν καλύπτει σαφῶς τὸ περιεχόμενόν της. Ἡ σ. ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος ἡ περιουσιακὴ κατάστασις τῶν «παροίκων» ἐχειροτέρευσεν ὄχι τόσον ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ κληρονομικοῦ συστήματος τῆς κατατμήσεως τῆς πατρικῆς περιουσίας εἰς τοὺς κληρονόμους, ὅσον ὡς ἀποτέλεσμα ἄλλων παραγόντων ἀποσταθεροποιήσεως τῆς περιουσίας των (σ. 221/2).

Ὡς τοιούτους παράγοντας ἡ σ. σημειοῖ μεγάλον βαθμὸν μεταναστεύσεως «παροίκων», ὀφειλομένης ὄχι τόσον εἰς τὸ κληρονομικὸν σύστημα, ὅσον εἰς περιουσιακοὺς λόγους: «Property seems to be an important factor in keeping the peasants on their land» (σ. 204). «The peasant population as a whole was becoming poorer as the fourteenth century progressed, and this is a fact which cannot be wholly explained by the inheritance system» (σ. 206). Καταδεικνύει βεβαίως τοιαύτην πτώχευσιν ὁ πίναξ V-II (σ. 209), ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου ὑπὸ τῆς σ. δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἡ σ. ἀποδίδει τοῦτο εἰς δύο παράγοντας: α) «First, as the population decreased, lands which had been cultivated may have reverted to fallow». Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει «φαῦλος κύκλος». Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν καλλιεργησίμων ἐκτάσεων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀριθμητικὴν ἐλάττωσιν διὰ μεταναστεύσεως τῶν καλλιεργητῶν«παροίκων» ἢ ἡ μετανάστευσις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψιν ἀκαλλιεργήτων τῶν καλλιεργησίμων ἐκτάσεων; Ἐὰν συμβαίνει τὸ πρῶτον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐκτάσεων. Ἐὰν συμβαίνει τὸ δεύτερον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν μετανάστευσιν; β) «second there seems to exist a pressure that led to the alienation of peasant holdings and to the transfer of these lands out of the peasant community». Καὶ τὰ κτήματα ταῦτα δὲν περιήρχοντο εἰς χεῖρας ἄλλων γεωργῶν «παροίκων», ἀλλὰ «sales and donations of land benefited the landlord, in this case the monastery» (σ. 208). Ἡ σ. ἐπιφέρει παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὸ χωρίον Βραστά, ὅπου «the population of the village was not only smaller in 1321 than it had been in 1300, it was also much poorer» (σ. 210). Καὶ ἐν γένει: «it was generally rare in this period for the population of a village to increase over time, so that there must be special factors at work here» (σ. 211). Καὶ τοῦτο παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὰ χωρία τῆς Λαύρας Γραδίστα καὶ Σέλας παρατηρεῖται αὔξησις εἰς πληθυσμὸν καὶ εἰς «βοΐδια» κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν.

Ὡς «special factors» θεωρεῖ ἡ σ. α) αὐτοκρατορικὴν πίεσιν, διὰ νὰ περιέλθουν ἰδιωτικὰ κτήματα εἰς Μονάς, καὶ φέρει δύο παραδείγματα : Ἕνα ἐκ Μ. Ἀσίας, ὅπου κτήματα παρὰ τὴν Σμύρνην τῶν «παροίκων»ἀδελφῶν Γουναροπούλων περιέρχονται δι'ἀναγκαστικῆς πωλήσεως κατόπιν αὐτοκρατορικῆς πιέσεως εἰς τὴν μονὴν Λεμβιωτίσσης. Ἐκ τοῦ μεμονωμένου καὶ διὰ τὴν Μακεδονίαν μακρυνοῦ παραδείγματος αὐτοῦ ἡ σ. συμπεραίνει: «the kind of forced sale of lands to the monasteries which appears in these documents was no doubt common in this period» (σ. 211/2). Ἕνα δεύτερον ἀπὸ τὸ χωρίον Κριτζιανὰ εἰς τὴν Χαλκιδικὴν τοῦ κατεπανικίου Καλαμαρίας, ὅπου ἐλεύθεροι κτηματίαι, ἔχοντες κτήματα εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, ἀρνοῦνται νὰ τὰ παραχωρήσουν εἰς τὴν μονὴν Χελανδαρίου, ὅταν ὁλόκληρον τὸ χωρίον Κριτζιανὰ ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β΄ τὸ 1321 εἰς τὴν Μονὴν αὐτήν, καὶ διατάσσονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος «νὰ μὴ προβάλουν ἀντίστασιν πρὸς τὴν Μονὴν εἰς τὴν κυριότητά της ἐπὶ τοῦ χωρίου». Ἄνκαι δὲν εἶναι σαφὲς εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ ἀντίστασις αὐτὴ τῶν μικροκτηματιῶν πρὸς τὴν Μονὴν καὶ ἄνκαι ἡ ἰδία ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «Byzantine Macedonia does not provide case histories as complete as those of the Gounaropouloi» (σ. 212), ἐν τούτοις προχωρεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα: «if such pressures could be brought on small, independent proprietors it is not suprising that the possessions of the 'paroikoi' also should diminish over time, presumably falling under the complete control of the monasteries» (σ. 212/3). Ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ σ. ἀγωνίζεται νὰ κάμη ὀμελέταν χωρὶς αὐγά, διὰ νὰ θρέψη τὴν προκατάληψίν της περὶ ἐκφεουδαλισμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα.

Ὡς «special factor» τῆς μειώσεως πληθυσμοῦ καὶ κτημάτων θεωρεῖ ἡ σ. β) τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν-γαιοκτημόνων νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν περιουσίαν. Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν ἐνδιαφέροντος διακρίνει εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἀγρότας τὸ πρῶτον ἐγκαθισταμένους εἰς κτήματα τῆς Μονῆς, ὅπως ἦσαν οἱ ἀκτήμονες καὶ μὴ ἀνήκοντες μέχρι τοῦδε ὡς «πάροικοι» εἰς οὐδένα, οἱ χαρακτηριζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀπογραφέων ὡς «ἐλεύθεροι», σπανίως ἐδίδοντο ὑπὸ τῆς μονῆς καλλιεργήσιμοι ἐκτάσεις ἢ ἀμπελῶνες (σ. 213). Αὐτοί, ὡς δεικνύει ὁ πίναξ V-2 (σ. 160), εἶχον πολὺ μικροτέραν ἰδιοκτησίαν καὶ ἐπλήρωνον πολὺ ὀλιγωτέρους φόρους. Ὅθεν συμπεραίνει ἡ σ. «this fact suggests that the monasteries had no interest in granting substantial plots to their 'paroikoi'» (σ. 214). Δὲν εἶναι ὅμως σαφὲς τί σημαίνει «granting substantial plots» εἰς τοὺς νέους αὐτοὺς «παροίκους», οἱ ὁποῖοι ἐγκαθιστάμενοι ἐκαλλιέργουν πλέον κτήματα τῆς Μονῆς. Πρέπει ἴσως νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἡ Μονὴ δὲν ἐπώλει εἰς αὐτοὺς καλλιεργησίμους ἐκτάσεις, ἀφοῦ δὲν ἐνδιαφέρετο νὰ ἔχη «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν; Ἦσαν ὅμως εἰς θέσιν οἱ νέοι αὐτοὶ ἀκτήμονες «πάροικοι» νὰ ἀγοράσουν κτήματα; Πῶς ἐξάγεται λοιπὸν τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα τῆς συγγραφέως; Παρεμπιπτόντως παρατηρητέον: Οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἦσαν πολὺ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐμφανιζομένους εἰς τὰ «πρακτικά», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφεῖς ἀποδεδειγμένως παρέλιπον πολλάκις τὸν χαρακτηρισμόν των ὡς «ἐλευθέρων» (σ. 213). Πῶς ὅμως δὲν ἐξίσωνον αὐτοὶ τὴν σημειουμένην ὑπὸ τῆς σ. σταδιακὴν μείωσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων»;

Τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν ἀποδίδει ἡ σ. εἰς τὸ ὅτι «the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν τὴν βοηθεῖ ὅμως πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμα τοῦ «πρακτικοῦ»(σ. 215)διὰ τὸ (παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν) χωρίον τῆς Μαμυτζιῶνος, ὅπου οἱ«πάροικοι» ἔχουν«ζευγάρια»ἰδικῆς των καλλιεργησίμου γῆς καὶ ἄλλην ἰδιοκτησίαν, διὰ τὴν ὁποίαν πληρώνουν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος»), καλλιεργοῦν 600 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος καὶ ἔχουν ἐνοικιάσει 1.500 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος, τῆς ὁποίας μοιράζονται μετ' αὐτοῦ ἐξ ἴσου τὰ προϊόντα. Πῶς συμβιβάζονται ταῦτα μὲ τοὺς προηγουμένους ἰσχυρισμοὺς τῆς σ. καὶ διατί αὐτὴν τὴν

φορὰν δὲν γενικεύει ἡ σ., ὡς συνήθως, τὰ ἐκ τοῦ παραδείγματος συμπεράσματα; Ἡ ἰδία ὅμως ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τῶν μονῶν ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὰ συμφέροντά των, διότι α) ἔχανον τὸν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος») τῶν ἐχόντων ἰδιωτικὰ κτήματα «παροίκων»των, τὸν ὁποῖον εἰσέπραττον αὐταὶ ἀντὶ τοῦ Δημοσίου, καὶ β) ἔχανον τὸν παράγοντα, ὁ ὁποῖος συνέβαλλεν εἰς τὴν σταθερὰν παραμονὴν τῶν« παροίκων»των εἰς τὰ κτήματα τῆς Μονῆς,τὴν προσωπικὴν δηλαδὴ ἀκίνητον περιουσίαν αὐτῶν (σ. 214). Δὲν φαίνεται λοιπὸν πολὺ πειστικὴ καὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἡ ἑρμηνεία τούτου ὑπὸ τῆς συγγραφέως: «the fact that the monasteries do not appear to have acted in a way which would increase peasant property is only explicable if we assume that the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν πειθόμεθα ὅμως ὅτι αἱ Μοναὶ εἶχον τοιαύτην ἀντιοικονομικὴν πολιτικήν, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ οἱ «ἐλεύθεροι» ἐμφανίζονται εἰς τὰ «πρακτικὰ» πτωχότεροι.

Ἡ σ. κατόπιν κουράζεται ἐξετάζουσα διαφόρους περιπτώσεις, διὰ νὰ καταστήση σαφὲς τὸ γνωστὸν εἰς τοὺς εἰδικούς, ὅτι «τέλος» καὶ «μορτὴ» ἢ «δεκαετία» εἶναι δύο διαφορετικοὶ φόροι. Ὁ πρῶτος εἶναι φόρος ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας θεμελιώνων τοιαύτην καὶ ὀφειλόμενος εἰς τὸ Δημόσιον ἢ τὸν προνοιάριον. Ὁ δεύτερος εἶναι ἐνοίκιον εἰς εἶδος μὴ θεμελιῶνον ἰδιοκτησίαν καὶ ὀφειλόμενον εἰς τὸν ἰδιοκτήτην τοῦ κτήματος. Ὀνομάζει ὅμως τοῦτον ἡ σ. «φεουδαλικὸν φόρον» (σ. 215-221).

Πιστεύουσα, τέλος, ὅτι οἱ «πάροικοι» «did not flourish under these ties of dependence» καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «the bleak picture of decline which the patriarch Neilos painted at the end of the century, attributing it to the disasters which invasions had wrought on the countryside, had actually begun much earlier» (σ. 222). Ἡμεῖς συμφωνοῦμεν μᾶλλον μετὰ τοῦ Πατριάρχου.

Τὸ Κεφ. VI ἀφιερώνει ἡ σ. εἰς τὴν μελέτην τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας (Size and movements of population, σ. 223-226). Ὡς δεικνύει ὁ πίναξ αὐτῆς VI-1 (σ. 226), διαπιστοῦται πράγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμητικοῦ μεγέθους τῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων (households), ἡ ὁποία δὲν ὀφείλεται εἰς διάσπασιν τῶν πολυμελῶν οἰκογενειῶν εἰς περισσοτέρας ὀλιγομελεῖς (individuation), ἀφοῦ δὲν παρατηρεῖται συγχρόνως προοδευτικὴ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀλιγομελῶν οἰκογενειῶν (σ. 225-228).

Ἡ σ. παραδέχεται ὅτι ὡρισμέναι περιπτώσεις ἐλαττώσεως ἢ καὶ αὐξήσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλονται εἰς ἱστορικὰ γεγονότα ἐχθρικῶν εἰσβολῶν, ὡς ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, καὶ ταύτας ἀναφέρει ἡ σ. (σ. 223-241), ἐν γένει ὅμως πιστεύει ὅτι μετανάστευσις εἶναι ὁ λόγος τῆς μειώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «migration played an important role, both in the cases of increasing population and in the cases where the population decreased» (σ. 242). Ἡ μετανάστευσις αὐτή, ὄχι μόνον ἀήθης αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ ἐκπληκτικῶς μεγάλη (σ. 253), ὀφείλεται κατὰ τὴν σ. εἰς τὸν συνδυασμὸν καταστροφικῶν γεγονότων, ὅπως ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, ἡ ὁποία ἠλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1320-1321, καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Ἀνδρονίκου Β' καὶ Ἀνδρονίκου Γ', ὁ ὁποῖος ἠλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1338-1341, καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ«πάροικοι» ἐγένοντο ὁλονὲν πτωχότεροι καὶ μέρος αὐτῶν εὐκινητότερον: «the effects of these wars, coupled with the fact that the 'paroikoi' were poor and becoming progressively poorer, made mobile a significant part of the population» (σ. 254). Ἡ σ. λοιπὸν δέχεται ὡς αἴτιον τῆς ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ οἰκονομικοὺς παράγοντας: «it is possible to show that economic factors played a role in the mobility of the population» (σ. 254).

Τοῦτο καταδεικνύεται κατὰ τὴν σ.(Table VI-11,σ.256/7) ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ πλουσιώτεραι εἰς «ζευγάρια» καὶ ἀμπελῶνας καλλιεργητικαὶ ὁμάδες εἶναι αἱ σταθερώτεραι, ἐμφανιζόμεναι καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀπογραφάς, ἐνῶ αἱ ἀσταθεῖς τοιαῦται, αἱ ἐμφανιζόμεναι μόνον

εἰς μίαν ἐκ τῶν ἀπογραφῶν, εἶναι αἱ πτωχότεραι. Τὸ ἀσταθέστερον στοιχεῖον εἶναι οἱ «ἐλεύθεροι»: «the most unstable element in the population was the households consisting of «eleutheroi» (σ. 255), οἱ ὁποῖοι εἶναι καὶ οἱ πτωχότεροι.

Ἐὰν ὅμως ἡ διαπίστωσις τοῦ Ostrogorsky, ὅτι οἱ «ἐλεύθεροι» δὲν εἶναι παρὰ πρόσφυγες «πάροικοι»(σ. 258), γίνη ἀποδεκτή, τότε ἡ μετακίνησίς των εἶναι ὁ λόγος τῆς πτωχείας των καὶ ὄχι ἡ πτωχεία των ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς των. Ἀφοῦ δὲ οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἐγένοντο πρόσφυγες λόγῳ τῶν γνωστῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων, τότε αἱ ἀναστατώσεις εἶναι ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς των,τῆς πτωχείας των καὶ τῆς κατὰ τόπους ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὄχι οἰκονομικοὶ λόγοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι αἰτία τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.Δὲν ἀποδέχεται ὅμως τὴν διαπίστωσιν τοῦ Ostrogorsky (Feodalite κτλ., σ. 331, 333) ἡ σ. λέγουσα: «but, when the rest of the population is also seen to include people who moved in and out of the domain but who were not designated as 'eleutheroi', mobility can no longer be considered as a distinguishing feature of the category of 'free' peasants» (σ.258). Δὲν λησμονοῦμεν ὅμως τὴν παρατήρησιν τῆς σ. (σ.213/4), ὅτι οἱ ἀπογραφεῖς δὲν ἐσημείωνον πάντοτε εἰς τὰ «πρακτικὰ» τὸν χαρακτηρισμὸν «ἐλεύθερος», ὁπότε τὸ «not designated as 'eleutheroi'» δὲν εἶναι βέβαιον καὶ κλονίζει τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν τῆς συγγραφέως, τοῦτο δὲ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Ostrogorsky. Ἄλλωστε ἡ σ. παραδέχεται ἡ ἰδία ὅτι αἱ πολεμικαὶ ἀναστατώσεις ἦσαν εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ αἰτία μετακινήσεως ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «the movement of people within Macedonia was also caused, in specific cases, by catastrophic events such as invasions» (σ. 260). Τοιαῦται ἀναστατώσεις ἦσαν, ὡς γνωστόν, ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν (1307-1309) καὶ οἱ πόλεμοι τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1321-1322, 1327-1328) καὶ τὰ ἀποτελέσματά των μαρτυροῦνται τὸ 1322 καὶ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ, I, 137-138 (βλ.. σ. 261). Τὸ δὲ 1341 ἐγκαταλείπονται τὰ χωρία Ὀβηλὸς καὶ Δοβροβίκεια τῆς μονῆς Ἰβήρων εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος λόγῳ ἐπιδρομῆς Τούρκων πειρατῶν (σ. 261). Ἡ ἰδία ἡ σ. λέγει ὅτι οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ «πάροικοι», οἱ ὁποῖοι λόγῳ τῶν γεγονότων ἐκινοῦντο μεταξὺ Σερρῶν καὶ Θεσσαλονίκης εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατέφευγον καὶ εἰς ἄλλα κτήματα Μονῶν εἰς ἀσφαλεστέραν θέσιν ἢ ἴσως εἰς κτήματα ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων ἢ εἰς ὠχυρωμένας πόλεις ἢ ἐγίνοντο λησταὶ τῆς ὑπαίθρου (σ. 263/4). Αἱ Μοναὶ-γαιοκτήμονες, προσπαθοῦσαι νὰ ἀναπληρώσουν τὰ κενά, ἐγκαθίστων εἰς τὰ κτήματά των νέας οἰκογενείας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἢ «ἐλεύθεροι», πρόσφυγες «πάροικοι» ἐξ ἄλλων τόπων, ἢ προήρχοντο ἀπὸ μὴ μοναστηριακὰ κτήματα ἢ προήρχοντο ἀπὸ τόπους ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας. Ἀλλὰ «these efforts failed and monastic revenues declined» (σ. 265).

Ὑπάρχει λοιπὸν πράγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «παροίκων» καὶ μείωσις τῶν περιουσιακῶν των στοιχείων εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὰ ταραγμένα ἔτη τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀλλὰ ἡ σ. δὲν μᾶς ἔπεισεν ὅτι ταῦτα ὀφείλονται εἰς τὰς πτωχὰς οἰκονομικὰς καὶ καταπιεστικὰς κοινωνικὰς συνθήκας διαβιώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ λόγῳ ἐκφεουδαλισμοῦ τῶν «παροίκων» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ τελευταῖον Κεφ. VII ἡ σ. μελετᾶ τὰς φυσικὰς κινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου (Natural movements of population, σ. 267-298), ὀνομάζουσα οὕτω τὰς φυσικὰς μεταβολὰς εἰς τὴν σύστασιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας τῆς Μακεδονίας λόγῳ αὐξομειώσεως τῆς ἀναλογίας ἀρρένων πρὸς θήλεις, νέων πρὸς ὡρίμους καὶ ἡλικιωμένους καὶ ἀριθμοῦ τέκνων πρὸς ἀριθμὸν γονέων, διὰ νὰ προκαθορισθῇ τὸ δημογραφικὸν μέλλον τῆς ἐν λόγῳ κοινωνίας.

Ὑποστηρίζουσα ὀρθῶς ἡ σ. ὅτι ἡ ἀπογραφὴ ἑνὸς ἀπογραφέως δίδει πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, μὴ παραλείπουσα γυναῖκας ὡς φορολογικῶς ἀμελητέας, ὡς ὑπό τινων ἐλέχθη, ἀφοῦ καὶ γυναῖκες ἐμφανίζονται ἔχουσαι φορολογικὰς ὑποχρεώσεις, καὶ μὴ περιοριζομένη εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἀνδρῶν καλλιεργητῶν (labor force), ὡς ἐπίσης ὑπό τινων

ἐλέχθη, ἀφοῦ καταγράφει καὶ μικρὰ παιδιὰ γεννηθέντα μεταξὺ δύο πλησιοχρόνων ἀπογραφῶν, παρατηρεῖ ὅτι μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν τοῦ 1300-1301 καὶ τοῦ 1320-1321 εἰς τὸ χωρίον Γομάτου ἔχομεν μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Ἰβήρων, καὶ μικρὰν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Λαύρας (Table VII-2, σ. 274). Προκειμένου περὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου, τὸ φαινόμενον δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309 (σ. 269-271). Πῶς ὅμως ἐξηγεῖται καὶ τί ἠμπορεῖ νὰ σημαίνη τὸ φαινόμενον, δὲν λέγει ἡ συγγραφεύς. Χωρὶς στοιχεῖα δὲν ἑρμηνεύεται μεμονωμένον φαινόμενον.

Προκειμένου περὶ τοῦ δυσκόλου ζητήματος τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἡλικίας τῶν ὑπὸ μελέτην «παροίκων» τῶν ἀπογραφῶν διὰ συγκριτικοὺς σκοπούς, ἡ σ. προβαίνει εἰς θεωρητικὴν κατασκευήν, διαιροῦσα τὸν πληθυσμὸν εἰς τρεῖς ὁμάδας ἡλικιῶν: 1) Μέχρι 20 ἐτῶν (age I),2) Ἀπὸ 20-45 ἐτῶν (age II), καὶ 3) ἀπὸ 45 ἐτῶν καὶ ἄνω (age III), καὶ κατατάσσει τοὺς «παροίκους» τῶν ἀπογραφῶν εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς ὁμάδας μὲ κριτήρια, τὰ ὁποῖα δίδουν δι' αὐτοὺς τά «πρακτικά», π.χ. ὁ ἔχων ἐγγονούς, ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς «γέρων» καὶ ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀπογραφὰς ἀπὸ 1300-1341 πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν τρίτην ὁμάδα (age III). Ὁ ἔχων ἄγαμα τέκνα καὶ ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος εἰς τὰς δύο πρώτας ἀπογραφὰς τοῦ 1301 καὶ 1321 πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα (age II) καὶ τὰ σαφῶς νέα ἄτομα εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα (age I).

Ὁμολογοῦσα ὅτι τὰ κριτήρια ταῦτα δὲν εἶναι ἀσφαλῆ, ἀφοῦ δὲν γνωρίζομεν τὴν συνήθη ἡλικίαν γάμου καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὅλοι συνῆπτον γάμον, παραδέχεται ὅτι αἱ τεθεῖσαι ἡλικίαι διὰ τὴν κατάταξιν εἰς τὰς τρεῖς ὁμάδας παραμορφώνουν τὴν εἰκόνα τῶν ὁμάδων. Ἄγαμοι τῆς age I ἠμπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πλέον νέοι καὶ οὕτως ἡ age I διογκοῦται εἰς βάρος τῆς age II. Τὰ ἄγαμα τέκνα τῆς age II ἠμπορεῖ νὰ ἔχουν προχωρημένην ἡλικίαν καὶ οὕτως ἡ age II διογκοῦται εἰς βάρος τῆς age III. Οὕτω κατὰ τὴν πρώτην ἀπογραφὴν τοῦ 1300-1301 ἡ age III εἶναι ἡ ἰσχυοτέρα καὶ ἡ age I ἡ παχυτέρα (σ. 274/5). Βάσει λοιπὸν μιᾶς πρώτης κατανομῆς τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰς τρεῖς ἀναφερθείσας ὁμάδας (Table VII-3, σ. 277) καὶ μιᾶς διωρθωμένης τοιαύτης (Table VII-4, σ. 278), ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι «the age structure of our population changed significantly from 1300-1301 to 1338-1341». Ἡ ἀναλογία τῶν ἡλικιωμένων ἀτόμων εἰς τὸν πληθυσμὸν ηὔξησεν, ὡς καὶ ἡ τοιαύτη τῶν ἀτόμων μέσης ἡλικίας. Ἡ αὔξησις ἐγένετο εἰς βάρος τοῦ νεωτέρου στοιχείου τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ ὁποῖον ὑπέστη μείωσιν (σ. 280). Τὸ θλιβερὸν δημογραφικὸν συμπέρασμα τῆς σ. εἶναι ὅτι, ἄνκαι πρὸς τὸ παρὸν (1301-1341) ἡ πλέον παραγωγικὴ ὁμάς, ἡ δευτέρα ὁμὰς (age II), εἶναι ἰσχυρά, εἰς τὸ ἀπώτερον μέλλον ἡ μὴ παραγωγικὴ ὁμάς, ἡ τρίτη ὁμὰς (age III) θὰ αὐξάνη προστιθεμένων εἰς τοὺς ἐπιζῶντας αὐτῆς τῶν γηρασκόντων τῆς δευτέρας ὁμάδος, ἐνῶ ἡ νέα παραγωγικὴ ὁμάς, ἡ πρώην age I καὶ τώρα age II, θὰ εἶναι ὀλιγαριθμοτέρα παρ' ὅσον αὐτὴ ἦτο πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν : «would be lower than during the previous forty years» (σ. 284).

Τὴν διατυπωθεῖσαν ἀντίρρησιν, ὅτι ἡ μείωσις τῆς age I ὀφείλεται εἰς μεταπήδησιν μελῶν της λόγῳ γάμου εἰς τὴν age II, τούτου σημαίνοντος διὰ τὸ μέλλον αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τέκνων καὶ αὔξησιν τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τοῦ πληθυσμοῦ, καταπολεμεῖ ἡ σ. (σ. 284, σημ. 21) διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι: «the reproduction rate of the population tended to decline over time», ὡς τοῦτο καταδεικνύεται στατιστικῶς διὰ τοῦ πίνακος VII-7 (σ. 286), ὁ ὁποῖος δίδει τὸ ὁλονὲν ἐλαττούμενον κατὰ ἀπογραφὴν ποσοστὸν ἀπογόνων τῶν ὁμάδων ἡλικιῶν II καὶ III, ὡς καὶ διὰ τοῦ πίνακος VII-8, σ. 290, ὁ ὁποῖος δεικνύει στατιστικῶς τὸ ποσοστὸν ἐπιζησάντων ἀπογόνων κατὰ τὴν γόνιμον ἡλικίαν τῶν ἀναγραφομένων εἰς τὰ «πρακτικὰ» ζευγῶν (2, 15). Καὶ ἐπιλέγει ἡ συγγραφεύς: «the information which is being examined here presents the most persuasive and striking evidence of decline in the population of the monastic 'paroikoi' of Macedonia in the fourteenth century» (σ. 291/2).

Ὁ λόγος τῆς δραματικῆς αὐτῆς μειώσεως τοῦ ἀριθμοῦ γεννηθέντων καὶ ἐπιζησάντων τέκνων εἰς τὰ μοναστηριακὰ κτήματα (ἀπὸ ἀναλογίαν 3.5 κατὰ ζεῦγος γονέων μείωσις εἰς 2.15 ἐντὸς 40 ἐτῶν) εἶναι, λέγει ἡ συγγραφεύς, «probably complex». Παραδέχεται ὅτι «the uncertainities of the first decade of the fourteenth century and the civil war of the 1320' had very unsettling effects on the rural population. Also we are clearly witnessing not only a movement of people out of the monastic domains but also a decline in the birthrate»(σ. 292). Ἐὰν ὅμως τὰ φαινόμενα ταῦτα ἦσαν ἀποτέλεσμα τῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων τῆς ἐποχῆς, τότε ἐπρόκειτο εἰς τὸ μέλλον ὑπὸ εἰρηνικὰς συνθήκας νὰ ἐξαλειφθοῦν καὶ δὲν ὁδηγοῦν εἰς τὸ ἀπαισιόδοξον τῶν προβλέψεων τῆς συγγραφέως.

Καὶ τώρα τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῆς ὅλης ἐργασίας τῆς συγγραφέως μὲ τὰς ἰδικάς της λέξεις: «the life of the Macedonian peasant in the fourteenth century was very difficult. He was oppressed; he had little property and little freedom, and was at the mercy of natural and human hasards. Death was a constant companion. Disease had played an important role in the sortness of life of the peasant population; but economic exploitation and political upheavals exacerbated the already difficult conditions of existence» (σ. 298).

Πολὺ ζοφερὰ εἰκών. Ἂς τὴν φωτίσωμεν ὀλίγον: Λέγει ἡ συγγραφεὺς ὅτι ὁ Μακεδὼν ἀγρότης: «he had little property», ἡ ἰδία ὅμως εἶπεν ὅτι οὗτος εἶχεν ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν, ἀμπελῶνας, κήπους, ὀπωροφόρα δένδρα, ζῶα καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα (σ. 182 κ.ἑ.)· «(he had) little freedom», ἡ ἰδία ὅμως εἶπεν ὅτι οὗτος ἠμποροῦσε νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθήκην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του, χωρὶς ἄδειαν τοῦ γαιοκτήμονος (σ. 144 κ.ἑ.). Ὅλα τὰ ἄλλα: «natural and human hasards», «death», «disease» καὶ «political upheavals» ἦσαν κοινὰ δι' ὅλον τὸν πληθυσμὸν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν τὴν μοῖραν μόνον τῶν «παροίκων» τῶν μοναστηριακῶν καὶ τῶν λαϊκῶν κτημάτων.

Παρ' ὅλα ταῦτα πρόκειται διὰ γενναίαν ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἐκόστισεν εἰς τὴν συγγραφέα τεράστιον κόπον καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τῆς ἀναγνωρισθῇ. Αἱ πηγαί της δυστυχῶς ἦσαν περιωρισμέναι καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς καὶ δὲν ἠμποροῦσαν νὰ στηρίξουν ὅσα ἤθελε νὰ στηρίξῃ ἡ συγγραφεύς, οὐδέποτε ὅμως ὑλικὸν πηγῶν ἐβασανίσθη τόσον εἰς χεῖρας ἐρευνητοῦ.

Ἄνκαι ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων τὰ συμπεράσματά της ὤφειλον νὰ εἶναι περιωρισμένα καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς, ἡ σ. ἐλαχτάρισε γενικώτερα συμπεράσματα καὶ παρεσύρθη εἰς τοιαῦτα, παρ' ὅλον ὅτι ἔχει τὴν ἐπιστημονικὴν τιμιότητα νὰ ἀμφισβητῇ τὴν ἱκανότητα τῶν πηγῶν της νὰ στηρίξουν τοιαῦτα γενικώτερα συμπεράσματα καὶ τὴν πρόνοιαν νὰ παρουσιάζῃ ταῦτα πολλάκις ὡς προσωπικάς της εἰκασίας (most probable, I suggest κ.τ.).

Ἀρχίσασα κάπως θορυβωδῶς μὲ τὴν γεννηθεῖσαν εἰς ἄλλα καθεστῶτα ἰδέαν τοῦ «ἐκφεουδαλισμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, σιγὰ-σιγὰ κατὰ τὴν ἔρευνάν της ἐγκαταλείπει σιωπηρῶς ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν προκατάληψίν της αὐτὴν καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐργασίας της οὐδὲ κἂν ἀναφέρει τὴν λέξιν «ἐκφεουδαλισμός».

Παρ' ὅλον ὅτι πολλὰ συμπεράσματά της δὲν πείθουν, μᾶς ἔδωκε α) καλὴν εἰκόνα τῆς δημογραφικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων» εἰς τὰ κτήματα τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους μεταξὺ Ἀξιοῦ καὶ Στρυμόνος, ἄνκαι ἡ εἰκὼν αὐτὴ θὰ ἦτο πολὺ διάφορος, ἐὰν δὲν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἐποχήν, τὴν ὁποίαν καλύπτει τὸ ὑλικόν της, αἱ ἀναστατώσεις τῆς εἰσβολῆς τῶν Καταλανῶν καὶ τοῦ πολέμου τῶν δύο Ἀνδρονίκων, καὶ β) πρότυπον δημογραφικῆς μελέτης, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξευτελίση πᾶσαν μελλοντικὴν τοιαύτην, ἐὰν δὲν τὸ μιμηθῇ αὕτη.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ